

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

SIETYNAS

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

Vilnius

SIETYNAS

1990

MBBK 9(TL)
Li-191

Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas,
Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, Antanas Tyla

Recenzavo:
Sigitas Jegelevičius

Li-191 **Lietuvių Atgimimo istorijos studijos: Str. rinkinys /Red-
kol.: E. Aleksandravičius ir kt.— V.: Sietynas, 1990—208.—
(Studijos: 1).**

**T.I: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos.— 208 p.—
Bibliogr. str. gale ir išnašose.**

Lietuvių Atgimimo istorijos studijų pirmajame tome pateikiama straipsnių, atspindinčių
tautinio lietuvių atgimimo judėjimą carinės valdžios metais.

L 0503020908

MBBK 9(TL)

TURINYS

Pratarmė.....	4
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	5
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Kazimieras Kontrimas ir lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje	5
<i>Giedrius Subačius</i> . Simono Daukanto žodynai	20
<i>Zita Medišauskienė</i> . A.H.Kirkoro spaustuvė ir "Liaudies bibliotekėlės" leidimas	33
<i>Antanas Tyla</i> . Slaptas lietuvių mokymas 1862 - 1906 metais	47
<i>Žilvinas Norkūnas</i> . P.Vileišis — amžininkams irmums	67
<i>Rimantas Miknys</i> , <i>Egidijus Motieka</i> . Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės - politinės kūrimosi aplinkybės	80
<i>Vilius Užtupas</i> . Saliamono Banaičio spaustuvė	126
II. SVARSTOME PROBLEMA: Atgimimo koncepcija	132
<i>Antanas Kulakauskas</i> . Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą	132
<i>Antanas Tyla</i> . Kas atmirė Atgimimo metu?	143
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Prie lietuvių atgimimo ištakų	146
<i>Darius Kuolys</i> . Replika polemikoje dėl tautinio atgimimo sampratos	151
<i>Arvydas Šliogeris</i> . Kas yra atgimimas?	153
<i>Vytautas Radžvilas</i> . XIX a. lietuvių tautinio atgimimoklausimu	157
III. IŠ ARCHYVŲ	165
Penki P.Vileišio laišakai J.Šliūpai. Parengė <i>Ž.Norkūnas</i>	165
Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai. Parengė <i>R.Miknys</i> , <i>E.Motieka</i>	173

SIMONO DAUKANTO ŽODYNAI

Giedrius Subačius

0. Šiuo rašiniu visų pirma siekiama papildyti, patikslinti Jono Kruopo straipsnio "S.Daukanto leksikografiniai darbai" (Kruopas, 1961) kai kuriuos teiginius apie Simono Daukanto žodyną genezę, šaltinius, chronologiją. Be to, mėginama nusakyti priežastis, skatinusias būtent tokia Daukanto leksikografinę veiklą, kokią mes ją šiandien pažįstame.

1. Dabar turimais duomenimis, Daukantas yra rašęs keturis dvikalbius žodynus. Greta lietuviškų juose yra arba lotyniški, arba lenkiški žodžiai. Žodžių registras tik viename iš jų lietuviškas (lietuvų - lotynų), kituose trijuose lietuviški tėra kitakalbio registro atitikmenys. Tik vieną žodyną Daukantas spėjo užbaigti ir išspausdinti - "Žodrodį" (Ždr). Tik "Žodrodys" turi pavadinimą ("Žodrodys¹ toie kningelieie essontiu žodiū"), kiti, nebaigtųjų žodynų rankraščiai, neturi nei titulinų lapų, nei pavadinimų.

2.0. Chronologiškai pirmasis Daukanto žodynas tikriausiai ir yra minėtasis lotynų - lietuvių kalbų "Žodrodys" - vienintelis spausdintas (1838) 42 puslapių leksikografinis Daukanto darbelis. Jis buvo paskelbtas prie lotynų kalbos skaitinių ir skirtas lotyniškiems teksteliams skaityti. J.Kruopas jame suskaičiavo maždaug 2350 lotyniškų žodžių bei 250 junginių ir 3880 lietuviškų žodžių bei 260 junginių (Kruopas, 1961, 303).

2.1. Kaip pažymėjo J.Kruopas, leksikografiniu požiūriu "Žodrodys" yra geriausiai apdorotas iš visų Daukanto žodynų (1961, 305). Jame neretai pateikiama gramatinių nuorodų (pvz.: *praep., gen., m., f.*), iliustracinių pavyzdžių ir, svarbiausia, didžioji dalis lotynų kalbos žodžių pateikta su pagrindinėmis formomis (pvz.: *accinctus, a, um p. 1, tolero, as,*

---

¹Žodrodys yra ne šio konkretaus žodynelio pavadinimas, o Daukanto naujadaras apskritai žodynui pavadinti, plg.: *Dykcyonarz, mownik, słownik, zrodzidis* (Mažasis S.Daukanto lenkų - lietuvių kalbų žodynas, p. 19a, toliau - MLL).

avi, atum, are p. 39). Tačiau paties Daukanto kūrybos čia nedaug. Sudarydamas "Žodrodį", jis naudojosi anksčiau išleistas Ch.F.Lhomond'o knygelės leidimais ir jos gale pridėtais žodynais.

Kadangi ši knygelė buvo labai populiari, turėjo daug įvairių leidimų, sunku pasakyti, kuriuo žodynečiu konkrečiai rėmėsi Daukantas. Ždr registras labai artimas J.Zavadskio Vilniuje ir Varšuvoje išleistų knygelėlių lotynų - lenkų kalbų žodynų registrams (Lhomond, 1811; Lhomond, 1821). Gali būti, kad vienu iš jų, o gal ir keliais panašiais² iš karto naudojosi Daukantas.

Kad Daukantas tikrai ne pats sudarė lotyniškąją Ždr dalį, rodo registras, beveik ištiesai sutampantis su Zavadskio leistų žodynų registrais, daugumas tapačių iliustracinių pavyzdžių. Būtent į lenkišką Ždr prototipą orientuoja Daukanto vieną kartą galbūt per neapdairumą paliktas lenkiškas žodelis *albo* "arba": *Edo, edis, albo es, edit...* p. 14, nors toliau tame pačiame žodyno straipsnyje dar tris kartus pavartojamas ir lietuviškas atitikmuo *arba* (plg. Zavadskio leidimo *Edo, edis, albo es, edit...* Lhomond, 1811, 24).

2.2. Lenkiškuose žodynečiuose dauguma gramatinių nuorodų yra lenkiškos, o prancūziškuose - prancūziškos. Pavyzdžiui, *Ad. przyim. z pkiem 4 tym* p. 2; *Jeci przesz. dok. od Jacio* p. 33; *Jens, euntis. imiesf. od Eo* p. 33 (Lhomond, 1811) ir *Ad. préposition qui gouverne l'accusatif* p. 94; *Jeci. pré. de Jacio* p. 119, *Jens, euntis. part. d'Eo* p. 119 (Lhomond, 1812). Daukanto nuorodos paprastai yra arba lotyniškos (*Ad, praepositio, regit accus Ždr 2*), arba lietuviškos (*Jeci nu Jacio Ždr 19; Jens, euntis, nu Eo Ždr 19*). Matyt, kitakalbes nuorodas Daukantas stengėsi pakeisti.

Bet Daukantas neretai ir iš viso nepateikė lenkiškame ar prancūziškame variante esančių nuorodų. Galima įžiūrėti net tam tikrą nevienodumą žymint nuorodas: "Žodrodžio" pirmoje pusėje, iki 24 puslapio, Daukanto kartais

---

² Pavyzdžiui, Peterburge 1812 m. išleistas variantas (Lhomond, 1812) "cui accessit dictionarium latino - gallicum" ("su lotynų - prancūzų žodynu"). Ždr registras nuo jo skiriasi daugiau negu nuo J.Zavadskio leidimų, pvz., Peterburgo leidime atskirais straipsniais iškeltos žodžių formos *Abfui* p. 93, *Abi* p. 93, *Abjeci* p. 93, *Abii* p. 93, *Affixi* p. 97, *Affixus* p. 97, *Captus* p. 102 ir t.t. (Lhomond, 1812) yra neįskaitytos nei Ždr, nei Zavadskio žodynečiuose. Bet, antra vertus, "Žodrodžio" *Conjicio* p. 9, *Decerpo* p. 11 Peterburgo leidime yra (Lhomond, 1812, 106a, 106b), o Zavadskio - nėra.

nuorodoms palikta net tuščių vietų. Jos tarsi rodo Daukantą iš karto neapsisprendusį, ką įrašyti, o paskui ir pamiršusį ar nespėjusį jų užpildyti. Pvz., lenkiškų žodynėlių straipsniai *Aeque. przysl. Również* p. 4; *Dedi, prze. dokon. od Do* p. 19; *Erga. przyi. z pdkiem 4. Ku, do* p. 25 (Lhomond, 1811) "Žodrodyje" pateikti su tarpeliais: *Aeque ligè* p. 3; *Dedi nu do* p. 11; *Erga, tai* p. 15. Bet nuo 24 puslapio tarpelių gramatinėms nuorodoms Daukantas nebepaliko, didele nuorodų dalį išmetė visai, dažniau vartojo tik *adv., praep.*

Nors nedaug, bet yra "Žodrodyje" ir tokių žodžių, iliustracinių pavyzdžių, kurių lotynų - lenkų ir lotynų - prancūzų kalbų žodynėliuose nėra (pvz., žodžiai *Capto, nu capio* p. 6; *Censeo* p. 7; *Delibero, as, avi, atum, are* p. 13 ir iliustraciniai pavyzdžiai *non concupiscetis rem alterius* p. 9; *quo pater valde delectatur* p. 12; *consilium, semper a viro sapiente exquire* p. 16). Tai arba iš kokio nors kito, mums nežinomo žodynėlio patekę, arba paties Daukanto prirašyti (išrinkti iš lotyniškojo teksto?) žodžiai, posakiai. Ne pagal abėcėlę pateiktas straipsnis *Formido, inis, f, szurpulys, nugoustis, correptus formidine, szurpulį apniktas* p. 17 (eina po *Formo, as, avi, atum*), kurio nėra nei lenkiškuose, nei prancūziškame žodynėliuose, gali taip pat rodyti savarankišką, nors neatidų įterpimą į jau esantį registrą.

Kai kurių žodžių, esančių lenkų ar prancūzų žodynuose, Ždr lotyniškame registre trūksta, pvz.: *Admoveo, es, vi, motum, vere; Aurum, i, n; Bibo, is, bitum, bere; Certamen, inis, n; Exigo, is, xegi, xactum, xigere* ir kt. Tokių gal susidarytų viena kita dešimtis. Turbūt Daukantas vienus specialiai praleido, o kitų nenurašė per klaidą.

2.3. Tad akivaizdu, kad nors "Žodrodys" ir geriausiai iš visų S.Daukanto žodynų leksikografiškai parengtas darbas, bet tai didžia dalimi ne Daukanto, o analogiškų kitakalbių žodynėlių sudarytojų kūrybos rezultatas. Daukanto kūryba "Žodrodyje" laikytinas daugumos gramatinių nuorodų vertimas į lietuvių kalbą, gal vieno kito žodžio ar frazės įterpimas į lotynišką registrą ir, žinoma, lotyniško(u) registro(u) kitakalbių atitikmenų vertimas į lietuvių kalbą.

3.0. Kitas Daukanto leksikografinis darbas - Mažasis lenkų - lietuvių kalbų žodynas (MLL). Jo išlikusi tik dešimtoji - dvyliktoji dalis - 2244 vokabulos, nors visas galėjo būti net apie 23000. MLL lenkiškasis registras paimitas iš

J.Litvinskio žodyno (Litwiński, 1815). Manoma, kad MLL rašytas po 1838 m. (žr. Subačius, 1990).

3.1. Probėgšmais palyginęs MLL su K.Sirvydo "Dictionarium trium linguarum", J.Kruopas pažymėjo, kad jų registrai skiriasi, bet "kol kas negalima teigti, kad S.Daukantas būtų visai nesinaudojęs K.Širvydo žodynu" (Kruopas, 1961, 303).

Iš tiesų Daukantas yra naudojėsis K.Sirvydo Dictionariumu sudarydamas MLL, nors jo įtaka nėra tokia aiški, kad būtų galima pastebėti iš pirmo žvilgsnio. Įtaką rodo, pavyzdžiui, kai kurie straipsniai su panašiais lietuviškais žodžių aiškinimais, žodžių junginiais: *Duchná /.../ Naktine iz pluksnu kiepure* SD 3,55 *Duchna, kepure naktine iz plunksnů* MLL 16a; *Du Bkiem wypić /.../ Wienu malku izgiert* SD 3,55 ir *Duszkciem wypić, wienů malků iszgėrti* MLL 16b; *Gromnicá /.../ zwakie grauduline* SD 3,76 ir *Gromnice Świ ęt o /.../ Szwynte grauduline* SD 3,76 bei *Daukanto Gromnica, Grabnicziů-zwakė, arba zwakė grauduline, arba Sw ęte grauduline* MLL 48a.

Iš Sirvydo žodyno greičiausiai paimtas žodis *laidyti* "melžti", nes jis yra aukštaitybė (*Doi ę /.../ Melžiu /laidau karwes* SD 3,48 ir *Doję ,melžũ, lajdau karwės* MLL 8a), taip pat *talokas* "suaugusi duktė", *ziedzius* "puodžius". Tai reti, seni Dictionariumo žodžiai, esantys ir MLL (*Dorosła corká /.../ Tałokas* SD 3,50 ir *Dorosła corka, priaugusi dũktie, arba paugusi dũktie, tałokas, nutaka* MLL 10a; *Gárnarcz /.../ puodzius ziedzius* SD 3,66-67 ir *Garnarcz, pũdziũs, ziedziũs* MLL 35a). Daugelis iš Sirvydo žodyno paimtų žodžių MLL yra įterpti tarp eilučių, smulkesniu šriftu, o tai rodo, kad jie buvo vėliau prirašyti. Taigi nederėtų abejoti, kad Daukantas, rašydamas MLL, rėmėsi K.Sirvydo žodynu, perėmė iš jo lietuviškų žodžių.

3.2.1. Kaip minėta, yra manoma, kad MLL Daukantas rašė po 1838 m. Norint nustatyti dar tikslesnę MLL datą, galima remtis žemaitiško garso *o* rašymu Daukanto raštuose: vienur Daukantas jį žymėjo ženklų *ù*, o kituose - *ó*. Peržiūrėję chronologiškai pagrindinius Daukanto veikalus ir veikalėlius, matome, kad jis *o* rašymą keitė bent du kartus per savo gyvenimą. Iš pradžių vartojo *ù*: a) 1824 m. "Pasakose Fedro" (VUB F. 1/E 73) (pradžioje rankraščio "parsergėjime" nurodyta; kad vartojama ši raidė), b) 1837 m. "Prasmoje lotynų kalbos" (Daukantas net sako: "kitų rasza, weito *ù*, *ó*; bet asz sekdamas senowės rasztus pirm 300 metų rasztus, kaap tinai radau balsės ženklintas, teep ir cze iès paženklinau, idant paroditio toumi

szalauiems, iog pas mus kaap senowie kad kalbiejē teep ir nū tebkalb" Pras 14 - 15), c) prieš 1838 m. parašytoje "Istorijoje žemaitiškoje" ("parsergėjime" taip pat nurodoma ū raidė) (LKLİB F. 1/SD 2), taip pat prieš 1842 m. datuojamuose d) "Istorijoje Justino" (LKLİB F. 1/ SD 10) ir e) "Rubinaičio Pelūzės gyvenime" (LKLİB F. 1/ SD 24).

3.2.2. Vėliau Daukantas ėmė rašyti ó: "Eptome historiae sacrae" lietuviškose antraštėse (nors kartu pridėtame "Žodrodyje" visur dar yra ū), "Maldose katalikų" (LKLİB F. 1/ SD 18) 1842 m., "Abėcėlėje" (ABC) 1842 m., "Būde" (BL) 1845 m., "Dainėse" (D) 1846 m., "Bičių knygelėje" (BK) 1848 m., "Kaip rinkti medinės sėklas" (MS) 1849 m., "Ugnies knygelėje" (UK) 1849 m.

3.2.3. Maždaug nuo 1850 m. Daukantas vėl bus grįžęs prie ū rašymo: taip žymėta "Pasakojime apie veikalus lietuvių tautos senovėje" (VUB F. 1/ F 171) apie 1850 m., DLL po 1850 m. Kad apie tą laiką Daukantas tikrai ó rašmenį ėmė keisti ū, rodo "Sėjamųjų pašaro žolių" rankraštis (LKLİB F. 1/ SD 8), kuriame rašmuo ó visur išskustas ir ištaisytas į ū³, o tituliniamė rankraščio puslapyje Daukantas 1850 m. datą yra ištaisęs į 1854 metus (puslapio faksimilė spausdinta: Micūtė, 1947, 189).

3.2.4. Iš pirmo žvilgsnio teiginiui, kad nuo 1850 m. Daukantas vėl ėmė rašyti ū, tarsi prieštarautų tik 1854 m. Daukanto ranka datuotas rankraštis "Pamokslas kaip Girias kirsti, sėti ir diegti" (LKLİB F. 1/ SD 20), kur rašoma ó. Bet labai tikėtina, kad šis Daukanto rankraštis rašytas anksčiau, nes: 1) keliose vietose ó išskusta ir įrašyta ū (p. 3 pirmū, *taries essūs dideliū gspadoriū*; p. 13 eilutės, kurioje yra žodis *wissór*, paraštėje pieštuku parašyta ū), 2) pavadinimą ir datą Daukantas užrašė ant rankraščio paskutinio likusio balto lapo (vadinasi, jau buvo parašęs visą tekstą) ir su visu paskutiniuoju lanku atkėlė į rankraščio pradžią (dabar verčiant, po titulinio lapo eina atvirkščiai surašytas turinys) - data galėjo būti prirašyta ir daug vėliau.

3.2.5. Tačiau yra duomenų, kad ir 1838 - 1850 m., kai dauguma knygų rašyta su ó, kai kur žymėta ir ū: "Pasakų Fedro" rankraštis (LKLİB F. 1/ SD 5), iš kurio 1846 m. buvo išleista knygelė (PPh), visur turi ū. Kad rankraštis tikrai

---

³ Knygelė išleista 1854 m. (SPŽ), bet cenzūrai buvo įteikta jau 1846 m. (Merkys, 1972, 218 - 219).

sudarytas 1844 - 1846 m., rodo iškilus ovalinis popieriaus antspaudas "КРАСНОСЕЛЬСКОЙ/НПВ/ФАБР.", kurį Klepikovas, regis, datuoja 1844 m. (Клепиков, 1959, 105). Taip pat rašmuo ù vartojamas 1849 m. leistoje "Pamoksle apie sodnus" (PAS)⁴; kartais ù pavartojama greta dažno ó ir "Parodyme kaip apynius auginti" (AA), išspausdintame 1847 m., bet cenzūrai įteiktame 1846 m.

3.2.6. Tad ù Daukanto greičiausiai vartotas bent 3 periodais: 1) iki 1838 m., 2) apie 1846 m. ir 3) maždaug po 1850 m. O rašmenį ó jis vartojo maždaug tarp 1838 - 1850 metų. Grįžtant prie MLL, reikia pasakyti, kad garsas ę jame žymimas ù. Beveik visiškai aišku, kad jis rašytas prieš 1850 m., nes, pavyzdžiui, garsas ę MLL dar dažnai žymimas ĩ, nors DLL jau vengiamas, jo vietoj vartojamas i.

Taigi, matyt, MLL rašytas arba apie 1839 - 1842 m., kada Daukantas po truputį keitė raides ù, i (ai, ei...) į ó, j (aj, ej...)⁵, arba apie 1846 metus. 1839 - 1842 m. datą remia Daukanto žodžiai "ėmiau tyrinėti pačią kalbą" (Daukantas, 1976, II, 721), parašyti 1842 m. laiške. Bet šiai datai tarsi prieštarauja kiek ir pati rašyba. MLL rašoma ù ir aj, ej..., nors tada parašytame rankraštyje lyg ir negalėtų šie rašmenys būti kartu⁶. Tačiau tuo metu Daukantas, keisdamas rašybą, viename rankraštyje galėjo vienokį tų rašmenų derinį pasirinkti, kitame - kitokį. O 1846 m. datą tarsi remia įvairūs pagalbiniai Daukanto lietuviškų žodžių sąrašai, kuriuos Kruopas datuoja po 1845 m. (Kruopas, 1961, 312). Bet vėlgi - apie tą laiką Daukantas labai daug dirbo, išleido bent 3 knygas, cenzūrai įteikė dar bent 3 kitas..., tad ar būtų spėjęs dar ir MLL rašyti?

3.3. Taigi kuri iš šių hipotezių, kad MLL parašytas 1839 - 1842 m. ar 1846 m., tikresnė, kol kas negalima pasakyti, tam reikėtų dar nuodugnesnių tyrimų.

---

⁴ Rankraštis cenzūrai buvo pirmą kartą įteiktas 1846 m., antrą kartą - 1848 m. (žr. Merkys, 1972, 218 ir 220); tiksliau ką pasakyti sunku, nes rankraštis dingęs.

⁵ Apie i dvibalsių rašymo kitimą Daukanto raštuose žr. Subačius, 1990.

⁶ "Epitome historiae sacrae" (Lhomond, 1838) lietuviškose antraštėse rašoma ó ir ai, ei, nors keliuose žodžiuose jau yra ir aj, ej, o Ždr rašoma tik ù ir ai, ei... Matyt, "Zodrodys" parengtas kiek anksčiau už "Epitome...", nors išleisti jie kartu. "Epitome..." pakitimai (visai pakeista ù į ó, bet dar tik pradėta keisti ai, ei... į aj, ej...) tarsi rodo, kad tuo metu rašytame rankraštyje negali būti rašoma kartu ù ir aj, ej...

4.1. Toliau minėtinas Daukanto lietuvių - lotynų kalbu žodynas (LL). J.Kruopas yra suskaičiavęs, kad šio "žodyno lietuviškoje dalyje (žodžių registre) aiškiai surašyta alfabetine tvarka 3977 žodžiai" (Kruopas, 1961, 307). Žodynas teparašytas iki žodžio *Gwīldós* - 164 puslapiai. Norėdami įvertinti Daukanto užmojų (kiek žodžių LL turėjo apimti), labai apytikriai turime spėti, kad apskritai bet kokio lietuvių kalbos žodyno tekstas iki *G* raidės pabaigos galėtų sudaryti apie 20% viso žodyno (plg. "Dabartinės lietuvių kalbos žodyną" /DLKŽ/, kurio *G* raidė baigiasi 195 p., o žodyne iš viso yra 974 p.). Tada tardami, kad Daukantas savo žodyną būtų ir toliau rašęs analogiškais atrankos principais remdamasis, galime spėti, kad visas LL Daukanto buvo sumanytas kaip apie 20000 lietuvišlų vokabulų turėsiantis žodynas. Toks labai apytikris skaičiavimas rodo, kad, rašydamas MLL ir LL, Daukantas buvo užsimojęs sukurti beveik vienodos apimties žodynus (atitinkamai apie 23000 ir apie 20000 vokabulų).

4.2. LL sudarinėtas nevienodai. Iš pradžių Daukanto lietuviško registro žodžiai rašyti su didokais tarpais kitiems žodžiams įterpti, pvz., tarp *Abagas* p. 1 ir *Abejotinas* dar pakako vietos įterpti *Abejoti*, *Abejojimas*, *Abejej*, *Abejep*, *Abejipaj*, *Abejetas* (visi p. 1) ir *Abejotinaj* p. 2. Bet toliau rašydamas Daukantas tarpus palaiapsniui vis mažino, ir jau po *Apusze* p. 55 jų nebepalikdavo iš viso, rašė žodžius vieną po kitu, - taip iki paskutiniojo žodžio *Gwīldós*.

4.3.1. LL rašytas popieriuje, kurio vandenženklituose matyti 1842 ir 1843 pagaminimo metai. Žinodami šią, anksčiausiąją žodyno rašymo datą, pagal rašybą galime kiek patikslinti kitą - vėlesniąją LL kūrimo ribą.

4.3.2. Visų pirma krinta į akis tai, kad pagrindinis žodyno tekstas parašytas kiek kitokia rašyba. negu gana gausūs vėlesni prierašai *A* raidės teksto tarpuose. Pagrindiniame tekste dažni rašmenys *ó, ĭ, o* prierašuose - tik *ù, i*, pvz.: *Abó* p. 2, *Budróš* p. 104, *Dóssólyš* p. 128, o prierašuose - *Abùdù* p. 2, *Akymojù* p. 9, *Aliejùš* p. 10, kartais senesnis parašymas net ištaisomas į naujesnį (pvz. *Abstós* į *Abstùš* p. 9). Taip pat ir *i: akstís* p. 23, *Apartí* p. 34, *Atartí* p. 61, *Dwībalse* p. 137, o prierašuose - *Akstis* p. 10, *Aparti* p. 16, *Atarti* p. 16, *Abejoti* p. 1. Kaip minėta, rašmenų *ó, ĭ* po 1850 m. Daukantas jau vengdavo, tad pagrindinis tekstas turėjo

būti rašomas tarp 1842 ir 1850 m., o A raidės prierašai - ne anksčiau kaip 1851 m. viduryje.

4.3.3. J.Kruopas teigė, kad "Daukanto lietuvių - lotynų žodyno pradžia sudaryta po 1851 m." (Kruopas, 1961, 308), nes tais metais išėjęs Ferdinando Neselmano žodynas (N), kuriuo Daukantas naudojėsis savajam sudarinėti. Iš tiesų Daukantas naudojo F.Neselmano žodynu, bet rašydamas ne pagrindinį šio žodyno tekstą, o tik jo prierašus. Todėl, tikslindami J.Kruopo išvadą, galime sakyti, kad tik Daukanto žodyno prierašai nurašyti nuo F.Neselmano žodyno po 1851 m., o pagrindinis tekstas - prieš 1850 m. Tiesa, 3 žodžiai, J.Kruopo nurodyti kaip patekę iš F.Neselmano, yra pagrindiniame tekste (Kruopas, 1961, 307). Bet tai greičiausiai iš kur kitur paimti žodžiai, nes, pvz., *Abejotinas zweifelhaft* p. 2 yra ir K.Milkaus žodyne (MŽ), *Auklis* p. 74 daugiskaitos forma *auklės* žinoma ir iš kitų Daukanto raštų. Ne iš F.Neselmano turbūt ir *Atdąga* p. 62. Galima dar pridurti, kad J.Kruopo nurodytieji K.Sirvydo žodyno (SD 3) žodžiai ir Donelaičio "Metų" sakiniai (Kruopas, 1961, 308 ir 310) kalbamajame Daukanto žodyne yra ne prierašų, bet pagrindinio, ankstesniojo teksto dalis. Tik vienas J.Kruopo minimas Sirvydo naujadaras *Auksadajlis, -e* p. 21 yra prierašų tekste, čia patekęs per F.Neselmano žodyną.

5. Ketvirtasis, pats didžiausias S.Daukanto žodynas sąlygiškai vadinamas Didžiuoju lenkų - lietuvių kalbų žodynu (DLL). Jis iš esmės parašytas tarp 1850 - 1856 m. pabaigos. DLL lenkiško registro šaltinis yra S.Ropelevskio lenkų - prancūzų kalbų žodynas (Ropelewski, /1847/). J.Kruopas DLL iš viso suskaičiavo 56567 lenkiško registro žodžius (Kruopas, 1961, 305). (Apie DLL genezę žr. Subačius, 1987, 152 - 157.)

6. Nuodugniau ar paviršutiniškiau apžvelgus žinomus S.Daukanto žodynus, aiškėja jų chronologija. Pirmasis Daukanto žodynas "Žodrodys", turintis 2350 vokabulų, yra spausdintas 1838 m. MLL, turėjęs jau apie 23000 vokabulų, rašytas greičiausiai arba apie 1838 - 1842 m., arba apie 1846 m. LL sudarinėtas tarp 1842 ir 1850 m., pildytas po 1851 m. Vadinas, nėra visiškai aišku, ar MLL, ar LL pradėtas rašyti anksčiau, tik LL baigtas pildyti, matyt, vėliau. LL turbūt buvo sumanytas kaip apie 20000 vokabulų turėslantis žodynas, panašios apimties kaip ir MLL. Ir DLL, turintis jau 56567 vokabulas, rašytas vėliausiai - tarp 1850 - 1856 m.

Tokia chronologinė tvarka leidžia manyti, kad Daukanto leksikografinė veikla yra auganti. Pirmąjį žodyną išspausdinęs turėdamas apie 45 metus, Daukantas antrąją gyvenimo pusę ėmė vis daugiau laiko skirti žodynų rašymui. Bent apie dvidešimt savo gyvenimo metų jis aktyviai sudarinėjo žodynus - pradėjo mažuoju "Žodrodžiu", o baigė apie 25 kartus didesnią registrą turinčiu DLL.

7.1. Tiriant Daukanto leksikografinę veiklą, svarbu apibrėžti skaitytojus, kuriems jis galėjo savo žodynus skirti. Lotynų - lietuvių kalbų "Žodrodys" buvo skirtas lietuviams, pasak M.Valančiaus, "žemaičių vaikams" (Valančius, 1929, 130) mokytis lotynų kalbos - skaityti lotyniškiems skaitiniams. Lietuvių - lotynų kalbų žodynas (LL) taip pat buvo rašytas lietuviams, tik turbūt ne skaityti, o kurti tekstus lotynų kalba (kaip nurodo M.Valančius, "Daukantas manė lenkiškos kalbos tarpininkystę visiškai nereikalingą esant" mokantis lotynų kalbos; Valančius, 1929, 130).

7.2. To meto lietuviai, ragavę nors šiek tiek mokslo, su lenkų kalba turėjo būti susipažinę geriau nei su lotynų, - dažnai net pradinėse mokyklose dėstomoji kalba buvo lenkų (žr. Lukšienė, 1970, 92 - 106). O kurie ir platesnius mokslus ėjo, tie paprastai geriau skaitė rašę lenkiškai negu lietuviškai. MLL ir DLL, abu lenkų - lietuvių kalbų žodynai, galėjo būti skiriami įvairaus išsilavinimo lietuviams. Mažasis greičiausiai labiau taisyta jauniems lietuviams mokytis lenkų kalbos. Didysis turbūt labiau orientuotas į prasilavinusius ar išsilavinusius skaitytojus lietuvius. Jis greičiausiai buvo rašomas ne tik kaip mokomasis lenkų kalbos žodynas, bet ir kaip norminamasis lietuvių kalbos žodynas. Teisus J.Kruopas, teigęs, kad Daukanto laikais dvikalbis žodynas turėjo atlikti ir aiškinamųjų vienkaltbų žodynų vaidmenį (Kruopas, 1961, 315). Daukantas turėjo suprasti, kad toliau plėtoti lietuvių literatūrai būtina sukurti gerą įrankį - surinktą, išdailintą ir sudėtą žodynus kalbą. Šviesesni lietuviai, kaip ir pats Daukantas, pajutę tokios kalbos poreikį, turėjo būti bene pagrindiniai DLL skaitytojai.

7.3. J.Kruopas atkreipė dėmesį, kad Daukanto žodynai "nepasižymi leksikografinė technika ir šiuo požiūriu yra menkesni už K.Milkaus, G./F./Neselmano, A./D./Poškos, D.Sutkevičiaus žodynus" (Kruopas, 1961, 316). Geriausiai apdorotas leksikografiniu požiūriu, nors ir mažiausias, esąs "Žodrodys" (Kruopas, 1961, 305). Tą Ždr apdorojimą liudija

visų pirma nuorodos (gramatinė informacija) prie lotyniško registro žodžių - kitų Daukanto žodynų registrai tokių nuorodų neturi. Tokį nevienodą Daukanto žodynų rašymo būdą lėmė, aišku, ne profesionalumo stoka (daugelis to meto žodynų autorių buvo ne kalbininkai), bet Daukanto požiūris į skaitytojus. Lotyniško Lhomond'o knygelės gale esančio žodynėlio registro nuorodas Daukantas perkėlė į savo "Žodrodį" todėl, kad lotynų kalba Lhomond'o skaitinių skaitytojui lietuviui (Lhomond, 1838) turėjo būti beveik ar visai nepažįstama, o lietuvių ar lenkų kalbos registru žodžius aiškinti LL, MLL, ir DLL Daukantui neatrodė esant būtino reikalo, nes pagrindiniai šių žodynų skaitytojai abi kalbas turėjo geriau ar prasčiau išmanyti. Turbūt todėl MLL, DLL prototipais buvusių J.Litvinskio (Litwiński, 1815) ir S.Ropelevskio (Ropelewski, /1847/) žodynų gramatinės informacijos Daukantas neperkėlė į savo žodynus.

7.4. Kitas Daukanto žodynų trūkumas - tai reti iliustraciniai pavyzdžiai. Pavyzdžiui, S.Ropelevskio žodyne (Ropelewski, /1847/), buvusiame DLL prototipu, yra labai daug iliustracinių pavyzdžių, iš kurių Daukantas išsirikto tik vieną kitą. Tai, matyt, nulėmė jo požiūris į pačią kalbą. Kaip teisingai nurodė A.Kalnius, "jis visas /.../ raštų kalbai reikalingas ypatybes įžiūrėjo ne sintaksės ar stilistikos dalykuose, bet vien žodyno" ir "visą dėmesį ir pajėgas nukreipė į žodyną /t.y. leksiką/" (Kalnius, 1939, 525, 526). Todėl nurašydamas S.Ropelevskio registrą dažnai nepraleisdavo ir lenkiškų sinonimų, prirašydamas lietuviškus atitikmenis taip pat labai dažnai pateikdavo sinonimiškos leksikos, nors kartu iliustracinius S.Ropelevskio žodyno pavyzdžius neretai praleisdavo.

7.5. Rūpinimasis leksika, jos grynumu ir nuvedė Daukantą naujadarų kūrimo keliu (DLL suskaičiuota apie 3800 naujadarų). Daukantas rašė, kad "yra ir tokių mokytojų, kurie stigavoja, jog Lietuvos kalba būk esanti sąmėžiniu visokių kalbų /.../, radę tiktai kelis žodžius svetimus ir dėl tų kelių žodžių vadina Lietuvos kalbą nuošlavomis visokių kalbų" (Daukantas, 1976, I, 64). Daukantas kūrėsi naujadarus, matyt, ne tik iš reikalo, bet ir dėl lietuvių kalbos prestižo, norėdamas tiems "mokytiems" parodyti, kad lietuvių kalba gryna, "nėra sąmėžinis visokių kalbų" ir ne mažiau žodinga negu lenkų kalba. Visa tai rodo, kad Daukantas, be pagrindinių DLL skaitytojų lietuvių, turėjo galvoje ir

kitataučius skaitytojus, kuriems DLL turėjo būti lietuvių kalbos žodingumo ir grynumo simbolis.

8. Svarbus būtų ir platesnis požiūris į XIX a. pirmosios pusės ir visurio lietuvių leksikografiją. Tuo metu ji buvo labai pagyvėjusi. Kadangi kultūrinė aukštųjų sluoksnių kalba buvo lenkų, tai ypač daug imta rašyti lenkų - lietuvių ir lietuvių - lenkų kalbų žodynų. Iš ankstesnių tokio tipo darbų žinomi tik 5 K.Sirvydo žodyno leidimai: 1620 - 1713 m., galbūt dar K.Lopacinskio neišlikęs žodynas - per ištisis 200 metų. O XIX a. pradžioje ir viduryje, be S.Daukanto, tokius žodynus rašė M.Akelaitis, A.Butkevičius, L.Ivinskis, K.R.Nezabitauskis (K.J.Nezabitauskis ?), D.Poška, S.Stanevičius, D.Sutkevičius, A.Varkulevičius ir kt. - ne visų jų žodynai išlikę.

Lietuvių bendrinės kalbos genezei aktualu nustatyti, kodėl vieni autoriai rašė lenkų - lietuvių, kiti lietuvių - lenkų kalbų, o kai kurie ir abejopus žodynus. Pasirinkdamas leksikografinio darbo tipą, kiekvienas autorius galėjo turėti savų motyvų. J.Kruopas savo straipsniuose aprašė daugelį išlikusiųjų XIX a. pirmosios pusės ir vidurio žodynų, bet specialiai šios problemos nenagrinėjo. Norint nustatyti vyravusių lietuvių leksikografijos tendencijų priežastis, reikia tirti kiekvieną iš nežuvusių žodynų atskirai. Tokio tyrimo rezultatas galėtų paryškinti, kokias funkcijas įvairių sluoksnių lietuviai skyrė (norėjo skirti) atgimstančios savo tautos kalbai, kokius poreikius buvo tikimasi ji patenkinti, kaip buvo suprantamas jos gyvavimas šalia vyravusios viešosios lenkų kalbos.

Literatūra:

1. Daukantas, 1976, I-II - Daukantas S. Raštai. - V.: Vaga, 1976. - T. 1. 781 p.; T. 2. 902 p.
2. Kalnius, 1939 - Kalnius A. Daukanto pažtūros į kalbos ir tautos santykius // Židinys. - 1939. - Nr. 11. - P. 515 - 528.
3. Kruopas, 1961 - Kruopas J. S.Daukanto leksikografiniai darbai // Lietuvių kalbotyros klausimai. - 1961. - T. 4. - P. 301 - 317.
4. Lhomond, 1811 - Lhomond Ch.F. Epitome historiae sacrae. - Vilna; Varsovia: Zawadzki, 1811. - IV, 88, 75 p.
5. Lhomond, 1812 - Lhomond Ch.F. Epitome historiae sacrae. - Petropoli: Pluchart etc., 1812. - II, 158 p.
6. Lhomond, 1821 - Lhomond Ch.F. Epitome historiae sacrae. - Vilna; Varsovia: Zawadzki, 1821. - II, 76, 56 p.

7. Lhomond, 1838 - Lhomond Ch.F. Epitome historiae sacrae. - Petropoli: Hintze, 1838. - 63, 42 p.

8. Litwiński, 1815 - Litwirski J. Słownik polsko - łaciński - francuzki na zasadach słowników Knapskiego, Danneta i Troca. - Warszawa; Wilno: Zawadzki i Węcki, 1815. - T. 1. /588 s./; T. 2. /951 s./.

9. Lukšienė, 1970 - Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje. - K.: Šviesa, 1970. - 515 p.

10. Merkys, 1972 - Merkys V. Simonas Daukantas. - V.: Vaga, 1972. - 336 p.

11. Miciūtė, 1947 - Miciūtė O. Simano Daukanto rankraštinių palikimas // Liet. lit. inst. darbai. - K., 1947. - T. 1. - P. 177 - 217.

12. Ropelewski, /1847/ - /Ropelewski S./ Słownik polsko - francuzki. T. 1 - 3. - Berlin: Behr, /1847/. - 3412 s.

13. Subačius, 1987 - Subačius G. Dėl S.Daukanto lenkų - lietuvių kalbų žodynų genezės // Lietuvių kalbotyros klausimai. - 1987. - T. 26. - P. 151 - 157.

14. Subačius, 1990 - Subačius G. Simonas Daukantas: rašybos ir kūrybinių interesų kirtimas // Jaunųjų istorikų darbai. - V., 1990.

15. Valančius, 1929 - Valnčius M. Pastabos pačiam sau. - K.: "Rytas", 1929. - 191 p.

16. Клепиков, 1959 - Клепиков С.А. Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII - XX вв. - М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1959. - 306 с.

Cituota literatūra ir sutrumpinimai

AA - Grunards B.A. Parodimas kaip apinius auginti pagal Naujųjų pritarimų / Vertė S.Daukantas. - Petropilie: spausta pas K.Kraju, 1847. - 49 p.

ABC - /Daukantas S./ Abecielė lietuvių-kalnienų ir žiamajtių kalbos. - Petropilie: Ispausa pas K.Kraju, 1842. - 80 p.

BK - Settegast G. D. Naudinga būtių knygele / Vertė S.Daukantas. - Petropilie: Ispausa pas K.Kraju, 1848. - V, 104 p.

BL - Laukys J. /Daukantas S./ Budą Senovės - Lėtuvių Kalnienų ir Žiamajtių. - Petropilie: Spaudinje pas C.Hintze, 1845. - 252 p.

D - Daukantas S. Dajnes Žiamajtių. - Petropilie: Spaudinje pas C.Kray, 1846. - XVI, 168 p.

DLKŽ - Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. - V.: Mintis, 1972. - XXIV, 974 p.

DLL - Didysis S. Daukanto lenkų - lietuvių kalbų žodynas (rankraštis LKLIB F. 1/SD 12).

LKLIB - LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto bibliotekos rankraštynas.

LL - S.Daukanto lietuvių - lotynų kalbų žodynas (rankraštis LKLIB F. 1/SD 14).

MLL - Mažasis S.Daukanto lenkų - lietuvių kalbų žodynas (rankraštis LKLIB F. 1/SD 13).

MS - Pamokimą kaip rinkti medinės sėklas / Vertė S.Daukantas. - Petropolis: Pratz, 1849. - 48 p.

MŽ - Mielcke Ch.G. Littauisch - deutsches und Deutsch - littauisches Wörter-Buch. - Königsberg: Im Druck und Verlag der Hartungschens Hofbuchdruckerey, 1800. - 352, 576 S.

N - Nesselman G.F. Wörterbuch der Littauischen Sprache. - Königsberg: Gebruder Vornträger, 1851. - XI, 555 S.

PPh - Pasakas Phedro / Vertė S.Daukantas. - Petropilė: Pratz, 1846. - 60 p.

Pras - /Daukantas S./ Prasma Lotinų kalbės. - Petrapilė: Ispaušta pas K.Hintze, 1837. - 120 p.

SD 3 - Pirmasis lietuvių kalbos žodynas / Parengė K.Pakalka. -V., 1979. - 899 p.

SPŽ - /Daukantas S./ Sėjamosios paszaro-zoles. - Wilniuj: Spaustuwieje Jozapa Zawadzka, 1854. - 23 p.

UK - Wangys J. Ugnės-kningėlė / Spaudai parengė S.Daukantas. - Petropilė: Ispauštas pas E.Pratza, 1849. - 78 p.

VUB - Vilniaus Universiteto bibliotekos rankraštynas.

Ždr - Žodrodys toie kningelieie essontiu žodių / Sudarė S.Daukantas (žr. Lhomond, 1838).